

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SİTATIN MƏTNİYARADICI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-
tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Xəyalə Rəmiyəddin qızı Abdullayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetində Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Telman Ziyatxan oğlu Quliyev
filologiya elmləri doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru
Valeh Bayram oğlu Nəsimov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xalidə Əlabbas qızı Babaşova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nərminə Şüa qızı İsayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 1.06/3 Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının rəsmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi səmərəli işi
filologiya elmləri doktoru, professor
Eldar Rizvan oğlu Piriye

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Mətnin cümlədən böyük, yəni mürəkkəb sintaktik bütöv səviyyəsində araşdırılmasına dilçilikdə XX əsrin ortalarından sonra başlanmışdır. Bütövlükdə isə mətn sintaksisi XX əsrin son qərinəsində bütün əlamətlərinə əsasən bir filoloji tədqiqat sahəsi kimi formalaşmışdır.

Azərbaycan dilinin materialı əsasında mətn sintaksisinə dair ilk tədqiqatlar əsasən ayrı-ayrı yazıçıların bədii əsərlərinin mətnləri üzərində aparılmışdır. Bunun əsas səbəbi isə bədii mətnlərin üslubi-semantik zənginliyi və onlarda fərdi mətn yaradıcılığının rəngarəng formalarının olmasıdır. Müasir mətn nəzəriyyəsində müəyyən iyerarxik bütövlüyə malik mətnin struktur qaydaları və həmin qaydalara əsasən müəyyən edilən semantik-funksional əlaqələr öyrənilir. Mətnə aid tədqiqatlar ümumilikdə filoloji araşdırmalar arasında yer alır. V.V.Vinoqradova görə, *“mətnin yaranması qanunauyğunluqları, əslində, dilçilik haqda elmin xüsusi şöbəsi olmalıdır”*.¹ İ.V.Kovtunenkonun fikrincə, *“mətnin yaranması üçün hökmən müəyyən təşkiledici prinsip olmalıdır ki, onun da əsasında son dərəcə özünəməxsus, başqa təşkiledici vahidlərə bölünməyən, ancaq öz-özünə bərabər olan bir birlik kimi ortaya çıxsın”*.²

Son illər dilçilikdə mətnyaradıcı vasitələr, onların rolu və səciyəvi xüsusiyyətləri daha dərindən nəzərdən keçirilir. Mətnin formalaşmasında dilin leksik-terminoloji, sintaktik vasitələri, o cümlədən mətnyaradıcı potensiala malik, mətnlərarası vasitə, yəni intertekstuallıq markeri sitat xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Elmi mətnin kompozisiyasının tam hüquqlu elementi sitat mahiyyət etibarını ilə öz fikrini aydınlaşdırmaq, dəqiqləşdirmək, sübut etmək məqsədi ilə başqasının nitqindən gətirilən dəqiq çıxışları təmsil edir. Müxtəlif səpkili mətn-

¹ Виноградов, В.В. О художественной прозе / В.В.Виноградов. –Москва-Ленинград: Госиздат, –1930. – с.188.

²Ковтуненко, И.В. Текстобразующая функция сочинительных союзов // Актуальные вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков. Межвузовский сборник научных статей. В 2-х частях. Часть I. – Ростов на Дону: Изд-во РИНЯЗ, – 2005. – с.109.

lərdə işlədilən sitatlar ifadəlilik, obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yaradaraq fikrin qavranması üçün mühüm vasitəyə çevrilir.

Tədqiqatın mövzusunun seçilməsini şərtləndirən əsas amillər bunlardır: 1)Azərbaycan dilçiliyində sitat və sitatlaşma probleminin lazımı səviyyədə öyrənilməməsi; 2)sitatın mətnyaradıcı və arqumentlilik xüsusiyyətləri, həmçinin mətni funksiyalarının diqqətdən kənar qalması. Halbuki sitatın mətnyaradıcı xüsusiyyətləri vardır. Təsədüfü deyildir ki, dilçilikdə sitat *“mənanın və müəyyən struktur qanunauyğunluqların vəhdətindən formalaşmış” mətndə müəllif sözü və başqasının nitqi mətni qapayan vasitə kimi çıxış edir. Kontekstdə “metatekst, intertekstuallıq”, müxtəlif mətnlərdən gətirilən sitatlar, anaqramlar və s. dilçilikdə xüsusi bədii mətnyaradıcı işarələr kimi göstərilir”*.³

“Mətndə mətni” təmsil edən sitat həqiqi bədii mətnyaradıcı işarə kimi diqqət mərkəzinə düşür. Semiotik baxımdan sitat xüsusi – mətnyaradıcı bir işarə kimi səciyələndirilir. Sitat mətnlərin struktur bütövlüyünü təmin edən linqvosemiotik vasitədir. O, mətnin əlaqəliliyini təmin edən demarkativ işarədir və bir qayda olaraq, qrammatik vasitələr, söz sırası, əvəzlilik, anafirik və katofirik əlaqələrdən ibarət olur. Mətdaxili əlaqəliliyin (koheziya və koherentliyin) yaranmasında sitatlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sitatın mətndəki funksional qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsi, mətndə yaratdığı üslubi-semantik çalarların müəyyənləşdirilməsi, əlaqələndirici ifadələr - atalar sözləri, zərbi-məsəllər, epigraf, interferensiya və s. dəqiqləşdirməsi, mətnin formalaşmasında həmin sintaktik vasitələrin “hərəkətə gətirməsi” mətn nəzəriyyəsinin əsas qayəsini təşkil edir. Tədqiqat işində bu məsələlərin sistemli şəkildə öyrənilməsi mövzunun aktuallığı kimi dəyərləndirilə bilər. Bundan başqa, bədii və elmi mətnlərin tipoloji statusunun öyrənilməsi, kütləvi informasiya diskurslarında mətnlərin taksonomik xüsusiyyətlərinin tədqiqi də işin aktuallığını şərtləndirir.

Dilin reallaşdığı linqvistik məkan kimi dəyərləndirilən mətnin

³ Марченко, Е.П. Полипредикативные сложные предложения в современном русском языке: структурно-семантические, коммуникативные и текстообразующие потенции: / Автореферат дисс. ... доктора филологических наук/ – Краснодар, 2004.

formalaşmasında sitatların özünəməxsus yeri vardır və təsadüf deyildir ki, müxtəlif dövrlərdə həm mətnin formalaşmasında, həm də sitatdan istifadəyə dair xeyli tədqiqatlar aparılmışdır. Həmin tədqiqatçılar arasında M.A.K.Halliday, R.Hasan, C.R.Syörl, R.Bart, T.Givon, İ.R.Qalperin, V.E.Şevyakova, S.S.Qusev, K.N.Dairova, O.K.Arjanova, Y.A.Aleynikova, İ.V.Aleşanova, V.E.Çernyavskaya, K.M.Abdullayev, Q.Ş.Kazımov, F.Y.Veysəlli, A.Y.Məmmədov, Ə.Ə.Abdullayev, N.Novruzova, Q.M.Bəyzadə və b.-ni qeyd etmək olar. Sadalanan tədqiqatçıların əsərlərində mətn, mətnin yaranmasında sitatların rolu haqqında müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Tədqiqat işində müxtəlif sistemli dillərin elmi, bədii və elmi-publisistik mətnlərinin materialları əsasında sitatın mətnyaradıcı xüsusiyyətlərini araşdırılmışdır.

Tədqiqatın obyektini müxtəlif sistemli dillərdəki mətnlərdə sitatlar təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini müxtəlif sistemli dillərin mətnlərində rast gəlinən sitatların struktur-semantik, məntiqi-funksional və kommunikativ səciyyələri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi bədii, elmi, publisistik mətnlərdə sitatlaşmanın kompleks səciyyəsinə verməkdir. Bu məqsədlə tədqiqat işində aşağıdakı *vəzifələr* yerinə yetirilmişdir:

- sitatın mətdəki həcm və sərhədlərini, o cümlədən həmhüddud kateqoriyalardan oxşar və fərqli cəhətlərini təyin etmək;
- sitatın struktur-sintaktik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- sitatın praqmatik effektinin reallaşma mexanizmini üzə çıxarmaq;
- sitatın əsas mətnə təsiretmə imkanlarını aşkar etmək;
- mətnlərin ümumsistem və janr-spesifik səciyyəsində sitatların rolunu müəyyənləşdirmək;
- sitatlaşmanın funksional, mətnyaratmada yeri və rolunu dəqiqləşdirmək;
- mətnlər əsasında sitatlaşmanın şərhini vermək;
- Azərbaycan və ingilis mətnləri əsasında sitatlaşmanın forma və mahiyyətini aydınlaşdırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını prob-

lemə kompleks yanaşma, məntiqilik prinsipi təşkil edir. İşdə deduktiv-induktiv, təsviri və müqayisəli-qarşılaşdırma, ümumiləşdirmə, sitat vahidlərinin məzmun planının semantik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın istiqaməti sinxron aspektli olsa da, bəzi hallarda diaxron yanaşmadan da istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Yeni mətdə müəyyən ideya, anlayış, real predmet və ya hərəkət haqqında fikirləri özündə ehtiva edən sitatlaşma, ilk növbədə, mənbə mətnin işarəsidir.

2. Sitatlar avtonom, o cümlədən başqa mətnə işarə edən işarələr kimi, mətni yalnız formal baxımdan deyil, həm də onu yeni məzmunun yaranmasını şərtləndirən koqnitiv və emotiv aspektlərdən formalaşdırır.

3. Mətn sisteminin funksional elementi sitatlaşma onun (mətnin) formal-məzmun baxımından qurulmasında invariant rolunu oynayır və mənbə mətnlə məzmun eyniliyin əsasında sitat müəllifinin kommunikativ niyyətinin reallaşmasına xidmət edir.

4. Mətdə müxtəlif funksiyalar yerinə yetirən sitatlar fərqli təsir çevrəsinə malikdir. Polifunksional hadisə sitatlaşma dominant mətni funksiyanın ifadəsinin kompozisiya vasitəsi kimi çıxış edir. Sitatın informativlik funksiyası mətnə yeni əlavə informasiyanın daxil edilməsində reallaşır və referentiv və koqnitiv funksiyalarda konkretləşir. Sitatın təsir funksiyası qiymətləndirmə-ekspressiv, suqqesiv, faklaşdırma, arqumentləşdirmə və s. funksiyalarının kəsişməsində ifadə olunur. Mətdə sitatın əhəmiyyətliyi hər bir konkret halın birbaşa təhlili vasitəsi ilə təyin etmək mümkündür.

5. Sitatlar və digər mətnlərarası mənimsəmələr arasında sərhəd mətnxarici elementlərin formal-ışarəvi nişanlanması üsulu vasitəsi əsasında aparılır. Sitatlaşma qəbul edən mətnin digər mətnlərlə struktur və məzmun xətləri üzrə əlaqələrinin aktuallaşması üsuludur. Struktur baxımdan sitat tam, ixtisar olunmuş, seqmentləşmiş variantlara malikdir. Sitatlaşmanın semantik tipləri mətdə sitat-nümunə, sitat-fikir, sitat-əvəzətmə və s. təmsil olunur.

6. Sitatlanan mətnlərin şərhli sosio - psixofizioloji amillərlə idarə olunur, şərhçinin sosio-mədəni bilik fondundan birbaşa asılıdır, və mətnin anlaşılma mexanizminin əsas hissəsini təşkil edir.

7. Azərbaycan və ingilis dillərində mətnlərdə sitatlaşmalar ümumi və xüsusi dillərarası əlaqələrin formalaşması və inkişafını əhatə edir. Qarşılaşdırılan dillərdə sitatlaşma formal-məzmun baxımından - struktur-semantik, kommunikativ-praqmatik səciyyələr üst-üstə düşsələr də, müxtəlif tip sitatların işlədilməsi (qiymətləndirmə-ekspresiv sitatlaşma, sitatlaşmanın faktualaşması ingilis, suqquesiv və arqumentiv sitatlaşma Azərbaycan dilindəki mətnlər üçün səciyyəvidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi semantik-praqmatik təhlil baxımından mətndə sitatlaşmanın səciyyələndirilməsi, təsnifinin verilməsi, mətndə sitatların funksiyasının təyin edilməsi, mətndə sitatlaşmanın şərhində ümumi və xüsusi meyllərin üzə çıxarılması, Azərbaycan və ingilis dillərindəki mətnlərdə sitatlaşmanın universal və səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi həm də ikinci mətn problemini (sitat əsas mətnə nəzərən ikincidir) öyrənmək, mətndə intertekstual əlaqənin aktuallaşma vasitəsi sitatlaşmanın xarakterini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Tədqiqat işində sistemli yanaşma əsasında sitatların növlərinin təsviri, müxtəlif mətn janrlarında onların funksiyalarının təyin edilməsi də işin elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti müxtəlif sistemli dillərdə mətn yaranmasında sitatların rolu və funksional xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, sitat növlərinin (birbaşa sitat, reminissensiya, allüziya) şərhindəki ziddiyyətli məqamların dəqiqləşdirilməsi, mətn nəzəriyyəsi sahəsindəki tədqiqatlar və gələcəkdə ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında aparılacaq araşdırmalar üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilməsindədir. Tədqiqatın nəticələrindən mətnin linqvistik şərhə istiqamətində xüsusi kursların, seminarların təşkilində istifadə olunmasının mümkünlüyü onun praktik əhəmiyyəti kimi qəbul edilə bilər.

Aprobasiya və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları Respublikanın müxtəlif elmi jurnallarında, eləcə də xarici ölkələrdə nəşr olunmuş toplularda dərc edilmiş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın nəticələri mətn dilçiliyinə aid seminarlarda, mətn dilçiliyinə aid dərslük və dərslər vəsaitinin hazırlanmasında, tipoloji dilçiliyə aid xüsusi kurslarda istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Disserta-

siya işi Gəncə Dövlət Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 6 səhifə, I fəsil 49 səhifə, II fəsil 22 səhifə, III fəsil 34 səhifə, Nəticə 6 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat 15 səhifə. Ümumi həcmi 135 səhifə – 213, 961 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “*Giriş*” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılır, işin aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqatın “*Sitat linqvistik hadisə və mətnyaradıcı vahid kimi*” adlı I fəsil beş paraqraftan ibarətdir. I fəslin “*Mətn və mətnyaradıcı işarələr*” adlı I paraqrafında mətn forma və məzmunun vəhdətindən təşkil olunmuş linqvistik vahid kimi nəzərdən keçirilir. Kommunikativ və informativ vahid mətn dilin struktur vahidləri ilə formalaşır. Bunlar ifadə planına əsasən dil işarələri ilə müvafiqdir. Hər iki işarə sisteminin mətndəki mənası və funksiyası hər hansı bir ədəbi-bədii mətndə məzmun planına görə bir-birindən prinsipial şəkildə ayrılır. Bədii mətni formal-semantik baxımdan formalaşdıran özəl işarələr hər cür mətn işarələrindən də fərqlənir. Bunlar mümkün olduğu qədər bədii mətnin aydınlığı və dərk edilməsini və xüsusi müəllif mövqeyini ehtiva edir.

Mətn dilin başqa işarələrindən fərqli olaraq, kommunikativ-informativ məzmun kəsb edir. Mətndə həm onu yaradan dil işarələri iş-tirak edir, həm də ona xas ünsiyyət və informativ struktur özünü göstərir. Bu paraqrafta dilin başqa səviyyələrinin vahidlərinin, məsələn, fonem və morfemlərin də mətnyaratma imkanlarına münasibət bildirilmişdir. Bu paraqrafta həmin formal-semantik vahidlərin mətni aktuallaşdırması və mətndəki hadisələr arasında assosiasiya yaratması məsələləri də nəzərdən keçirilmişdir. Mətndə kreativ başlanğıc və söz oyunları da fonem və morfemin səviyyəsində üzə çıxır.

Müasir tədqiqatlarda mətn qapalı törəmə kimi deyil, başqa mətnlərlə sitatlaşma münasibətləri ilə bağlı, digər sistemlərlə mürəkkəb

münasibətlərdə olan sistem kimi başa düşülür. Y.M.Lotmanın da yazdığı kimi, “*mətn haqqında məna məkanında vahid formada təşkillənmiş təsvürlər başqa mətnlərdən müxtəlif “təsadiüfi” istinadların müdaxiləsi ilə tamamlanır. Onlar əsas strukturlarla əvvəlcədən müəyyənləşdirilə bilməyən oyuna girir və sonrakı inkişafın qeyri-müəyyənliyini kəskin artırır*”.⁴

Bütün mətnlər intertekstdir, onlar öz aralarında qarşılıqlı şəkildə bağlıdır. Mətnə dil sisteminin imkanları reallaşır, amma mətnin mahiyyətini sistemdəki imkanların reallaşması kimi izah etmək yetərli deyildir, çünki mətnə birbaşa funksional münasibət dil sistemində deyil, kommunikativ fəaliyyətə məxsusdur. Dil sistemi mətnə yalnız kommunikativ fəaliyyət vasitəsi ilə reallaşır. Mətn məlumatı göndərən kommunikativ fəaliyyətinin işarəvi proyeksiyasını təmsil edir.

Bu fəslin “*Sitat mətnyaradıcı vahid (işarə) kimi: məzmun və ifadə planında*” adlı 2-ci paragrafda sitatın termin kimi mənşəyindən, sitatın mətnyaradıcı funksiyalarından və s. bəhs olunmuşdur. Dil fikrin ifadəsinə, onun başqalarına çatdırmasına xidmət edən mühüm vasitədir. O, fərdlərin fəvqündə dayanan ümumi hadisədir. Dildaxili əlaqəlilik və münasibətlər funksional asılılıq əsasında mümkün olur. Funksional asılılıq mühüm linqvistik hadisə sitatlar və onların əlaqəyə girdiyi əsas mətnlərin bir-birinə tabeliliyində üzə çıxarır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “sitat” belə izah olunur: “*Sitat*” *latin dilində “citatum” sözündən olub, olduğu kimi, hərfi-hərfinə bir mətndən götürülmüş yazı. Klassiklərdən götürülən sitatlar. Bədii əsərlərdən sitat seçmək*”.⁵

“Sitat” bir mətndən eyni ilə və qismən dəyişdirilmiş şəkildə götürülən hissədir. “Sitat” terminindən xeyli sayda sözlər törəmişdir. Məsələn, “sitatçılıq” öz fikri olmayıb, başqalarının əsərlərindən sitat gətirmək deməkdir. “Sitatçı”, “sitatbaz” başqalarından sitat gətirməyi xoşlayan şəxs (mənfə mənada).

Müəllif mətnində fikrin formalaşdırılması sitatın əsas funksiyası-

⁴Лотман, Ю.М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутримыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968–1992). / Ю.М.Лотман. СПб., – 2000. – с. 72.

⁵Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / – Bakı: Elm, – 1987. – c. 4. – s.83

dır. Sitat dəyişməzdir və deməli, müəllif mətnində də heç bir yeniləşmə baş verməyəcəkdir. Buna görə də sitatın özü yox, onun funksiyası, oxucu assosiasiyalarını oyadan rolu mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dilçilikdə “sitat” termini ilə yanaşı, “iqtibas” terminindən də istifadə edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dövlət quruculuğunun əsas istiqamətləri haqqında demişdir: *“Azad cəmiyyət, hüquqi dövlət, qanunun aliliyi, güclü iqtisadiyyat, güclü ordu, çevik xarici siyasət və Azərbaycan maraqlarının tam şəkildə qorunması və möhkəmlənməsi - bu bizim qarşımızda duran əsas global istiqamətlərdir. Hər bir istiqamət üzrə bizim baxışlarımız var, bilirik ki, nə istəyirik, haraya gedirik və təxminən bilirik ki, bunun nəticəsi nə olacaq”* (İlham Əliyevdən iqtibaslar-sitatlar).

Tədqiqat işində sitat nisbətən dar anlamda işlədilir: elmi əsərlərdə (mətnlərdə) sitat altında başqa mətnin hissəsini dəqiqliklə təkrarlayan, digər sözlərlərdən formal markerlərlə təcrid edilmiş və mənbəyə istinadla müşayiət olunan bir söz birləşməsi və ya cümlələr kompleksi başa düşülür.

Bu paraqrafda sitatın mətnyaradıcı funksiyalarından bəhs olunmuşdur. Bu paraqrafda sitatın üç funksiyası haqqında məlumat verilmişdir. *“Bədii əsər kommunikativ aktdır. Onun süjet xətti ədəbi əsərin təşkilinin, formalaşmasının əsas obyektidir. Sitat həm də ədəbiyyatşünaslığın anlayışıdır”*.⁶ Sitatın fikir-məna yaradıcı funksiyasından bəhs olunmuşdur. Sitat mətnin ikinci elementidir və müəllifin intensiyasını ifadə edir. Sitatın məna və mənalandırma funksiyası mahiyyətə səciyyələndirmə funksiyasıdır. Mənanın açılmasında kontekst mühüm rol oynayır (əsas mətnlə sitatın birlikdəki mənası). Buna münasibət bildirən F.Y.Veysəlli yazır: *“Deyilənin mənasının başa düşülməsində kontekst mühüm rol oynayır. Kontekst deyəndə müəyyən məkan və zaman daxilində danışan və dinləyənin sözləmləri, buna münasib etdikləri hərəkətlərində və onların söhbətlərində əks olunan hadisə və predmetlər başa düşülür.... Mətnə hər hansı bir elementin (sitatın- X.A.) işlənməsi onun çox və ya az mənaya malik olub-olmamasından asılı deyil. Sitat konkret kontekstdə*

⁶Бондарко, А.В. Функциональная грамматика /А.В.Бондарко. – Ленинград: Наука, – 1984. – с.183.

məna ilə yüklənir".⁷

Sitatın mətnyaradıcı funksiyası. Sitatın yazılı və şifahi formaları vardır. Danışarkən başqasının fikrinə istinad etmək şifahi, hər hansı bir əsərdə işlətmək isə sitatın yazılı formasına aiddir.

"*Elmi mətn yaradıcılığında sitatların rolu*" adlanan 3-cü paraqrafda elmi əsərlərdə sitatların mətn yaradıcılığındakı rolu araşdırılmışdır. Sitat hər hansı mənbədən sıyrılib çıxarılmış hissədir. Mətnlə sitat arasında qarşılıqlı münasibətlər vardır. Sitat elmi mətnlərdə iki cür verilir: 1) vasitəli sitatlar; 2) vasitəsiz sitatlar. Sitat mətnin məna, fikir nüvəsi kimi, kontekstlə sıx surətdə bağlıdır və həmin mühitdə funksionallaşır. Sitatlaşma mətnə müxtəlif səviyyələrdə: cümlə səviyyəsində və mətnin fraqmentləri şəklində reallaşır.

Elmi əsərlərdə sitatlar fərqli şəkildə verilir. Məqalənin, monoqrafiyanın ilk səhifəsində öz əksini tapır. Elmi mətnlərdə sitatdan istifadə və onun funksionallaşması koqnitiv aspektdə yeni müəllif üslubunu qarşılaşdırır, digər predmet sahələrinin universal dərəcəsini ortaya qoyur. Bəzi sitatlardan mətnin son hissəsinin təşkilində istifadə olunur. Bu da əsər haqqında elmi təfərrüatları gücləndirir. Məsələn, K.Vəliyevin "Sözün sehri" kitabına "Yaranan söz, yaşadan söz, yanan söz" adlı ön söz yazmış tənqidçi-dilçi A.Məmmədov dəyərləndirdiyi bu kitabın sonunu belə bitirir: "...*bu kitabı oxuduqca, dilimizin və bədii təfəkkürümüzün keçib gəldiyi yolu göz önünə gətirdikcə, mən təkrar-təkrar məşhur bir kəlamı yadıma saldım: "Eks orienta luks" - İşiq Şərqdən gəlir", haqq sözə nə deyəsən?!"*.⁸

I fəslin "*Publisistik (qəzet) mətnlərinin formalaşmasında sitatların rolu*" adlı 4-cü paraqrafında qəzet mətnlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə digər mətnlərdən fərqləndiyi qeyd edilir. Buna görə həmin mətnlər də asanlıqla linqvistik tədqiqatların predmetinə çevrilə bilər. Bu mətnlər məzmun və mahiyyət, janr və struktur baxımdan rəngarəng olur. Onların formalaşmasında fərdi əlamətlərin rolu böyükdür. Bu cür mətnləri sitatsız təsəvvür etmək çətindir. Qəzet mətnlərində sitatlaşmanın özünəməxsus ifadə vasitələri vardır: 1) qiymətləndirici-ekspressiv sitatlaşma; 2) suqquestiv sitatlaşma; 3) faktuallaş-

⁷Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, –2013. – s.217.

⁸Vəliyev, K.N. Sözün sehri / K.N.Vəliyev. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – s.7.

mış sitatlaşma; 4) persuaziv-arqumentativ sitatlaşma; 5) oxucu tərəfindən qəzet sitatlarının şərhı.

Sintaktik struktur baxımından mətn danışıq fəaliyyətinin məhsulu kimi qiymətləndirilir. Semantik cəhətdən mətn bir və ya bir neçə konstruksiyanı müəyyən janr və üslubi tərkibdə uyğunlaşdıran bütöv yazı örnəyi kimi özünü göstərir. Publisistik mətnlərin təşkili mexanizmi iki əsas proseslə əlaqədardır: ümumiləşdirmə və genişləndirmə. Publisistik diskurslarda sitatın statusu iki formada: eksplisit və implisit formalarda gerçəkləşir.

“Bədii mətnədə sitatın tipologiyası və funksiyası” adlı paraqrafda mətnin növləri və bu növlərə uyğun sitatların seçilməsi tədqiq edilmişdir. Hər bir mətn növünün özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Mətnin növləri arasında bədii mətn daha geniş anlayışdır. Buraya bədiiylə səciyyələnən bütün yazılı və şifahi mətnlər aiddir. Bədii mətn zəngin və çeşidli linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir və bu cəhətdən digər mətn növlərindən fərqlənir. Bədii mətnədə sözün əksər mənə çarları, səslərin incəliyi, musiqiliyi, cümlə konstruksiyalarının rəngarəngliyi cəmləmiş olur. A.Qurbanovun yazdığı kimi, *“bədii mətn dil meydanıdır”*.⁹

Sintaktik vahid kimi, sitatın mətnyaradıcı potensialı əsas daxili və xarici əlaqələr nəticəsində ortaya çıxır, müxtəlif ifadə vasitələri burada rol oynayır. Mətnyaradıcı əlamətin əsas əlaqəyaradıcı vasitələri bunlardır: 1) məntiqi əlaqələr; 2) ritmik-intonasiya əlaqələri; 3) semantik əlaqə; 4) formal-qrammatik əlaqə.

İntertekstual əlaqələr və mətnlərarası bağlılığın tipologiyasına dair məsələlər daima tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu cəhdlər arasında iki cəhdi xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu cəhdlərdən biri P.X.Toropa aiddir. Mətn elementlərinin əlaqələndirməsini meta-kommunikasiya hesab edən müəllif intekst (semantik cəhətdən mətnin zəngin hissəsi) anlayışını daxil edir. İntekstlərin təsnifində müəllif metatekstin prototekstə (təsdıq və ya mübahisə), yanaşma səviyyəsini (aşkar və ya gizli), habelə sitatlaşan mətnin fraqmentarlıq və ya

⁹Qurbanov, A. Bədii mətnin linqvistik təhlili /A.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – 2005. – s. 5.

tamлығын нәзәрә алыр.¹⁰

İkinci, daha ümumi təsnifat isə C.Cenetə aiddir. Müəllif mətnlərarası qarşılıqlı əlaqənin beş üzvlü tipini təklif edir: 1) intertekstuallıq (bir mətndə iki və daha artıq mətnin olması – sitat, allüziya, plagiat); 2) paratekstuallıq (mətnin öz başlığına, epigrafa, sözardına münasibəti); 3) metatekstuallıq (şərhetmə); 4) hipertekstuallıq (bir mətnin digət mərnə paradoya edilməsi); 5) arxitekstuallıq (mətnlərin janr əlaqəsi kimi başa düşülən).¹¹

Hər iki təsnif ümumi xarakterlidir və mətnlərarası qarşılıqlı təsirlərin fərqləndirici əlamətlərini əhatə etmir. Yeni təsnif hər iki təsnifdəki sistem üçün relevant əlamətləri əhatə etməli və sistemləşdirmənin əvvəllər qeyd edilməmiş prinsiplərini əhatə etməlidir. Məhz bu ideyadan çıxış edən N.A.Fateyeva öz təsnifində C.Cenetin intertekstual münasibətlərin əsas siniflərini və P.X.Toropun mənimsənmiş mətnin və ya onun hissəsinin atributivlik/qeyri-atributivlik, atribusiyanın aşkar/gizli xarakterini, mətn-resipiəndə ilkin mətnin həcm və üsul kateqoriyalarını diqqət mərkəzində saxlamışdır.¹²

N.A.Fateyeva öz təsnifində intertekstuallıq, paratekstuallıq, metatekstuallıq, hipertekstuallıq, arxitekstuallıq kimi beşüzvlü təsnifin təfərrüatlı bölgüsünü təqdim etmişdir. Müəllif intertekstuallığın tərkibində sitatı, atribusiyalı sitatı, atribusiyasız sitatı allüziyanı, atribusiyalı allüziyanı, atributivləşməmiş allüziyanı, senton mətnləri; paratekstuallığın tərkibində sitat-başlıqları, epigrafları; metatekstuallığın tərkibində intertekst-təhkiyə, pretekstin mövzusuna aid variativləşmə, “başqa” mətnin tamamlanması, pretekstlərlə dil oyununu; hipertekstuallığın tərkibində parodiyanı, arxitekstuallığın tərkibində ya-

¹⁰Тороп, П.Х. Проблема интекста Труды по знаковым системам XIV. Текст в тексте.// Ученые записки Тартуского университета. Вып. 567. –Тарту. –1981. с.39.

¹¹ Genette, G. Palimpsestes: La literature au second degre. /G.Genette.— Paris: — 1982. — s. 57.

¹² Фатеева, Н.А. Интертекст в мире текстов: контрапункт интертекстуальности / Н.А.Фатеева. Изд. 4-ое, —Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», — 2012. — с.122.

rımbaşlığı fərqləndirmişdir.¹³ Müəllif daha sonra intertekstuallığın başqa modelləri və hallarından da bəhs edir: intertekst trop və ya üslubi fiqur kimi, intermedial troplar və üslubi fiqurlar, intertekstin səs-heca və morfem tipləri, üslun mənimsənməsi və s. fərqləndirir.

Qeyd edək ki, N.A.Fateyevanın sitatların təsnifi ilə bağlı təklifi dilçilikdə daha geniş yayılmışdır. Sitatları atributiv və qeyri-atributivlərə bölən müəllif birinci növ sitatlara birbaşa müəllifə və ya pretekstə işarə edənləri, ikincilərə isə öz tərkibində nə müəllifə, nə də pretekstə işarə olmayan sitatları aid edir.

M.V.Sablina isə sitatın mənbəyi, qrafik ayrılması ilkin mətni təkrarlaşmanın dəqiqlik dərəcəsi kimi formal əlamətlər üzrə sitatın on altı növünü fərqləndirir. Müəllif təklif etdiyi sitatlaşmanın üsulları mikrosistemi həmin əlamətlərin mümkün səkkiz kombinasiyasına əsaslanır və sitatın mətn üçün (mediamətn) dörd əsas növünü əhatə edir: birbaşa sitat, reminissensiya, ədəbi allüziya və sitat-sinkretlər. Əlavə edək ki, bunlardan daha çox rast gəlinəni birbaşa sitatlardır, reminissensiya mətn məkanlarında rast gəlinməsinə görə ikinci, ədəbi allüziyalar nisbətən az, sitat-sinkretlər isə qəzet mətnlərində ən az tətbiiq olunandır.¹⁴

Britaniya və amerikan siyasi mətnlərində sitat nitqin formaları və onların funksiyalarının xüsusiyyətlərini təsvir edən V.V.Varçenko sitatlaşmanın birbaşa sitatlaşma (sitatın qrafik təsvirinin dəqiq və hərfi və ya mənbəyə istinadla verilməsi), vasitəli sitatlaşma (başqasına aid nitqi öz sözlərinlə nəql etmə), transformasiya edilmiş (sitatın formasının qismən dəyişdirilməsi) və ümumiləşmiş sitatlaşma (sitatın mətnə şəxssizləşdirilmiş formada daxil edilməsi) növlərini fərqləndirir.¹⁵

Tədqiqatın "*Sitatın struktur-semantik xüsusiyyətləri və mətndə funksionallaşma qanunauyğunluqları*" adlı II fəslə üç paraqrafdan ibarətdir. II fəslin "*Sitatın struktur-semantik xüsusiyyətləri*" adlı 1-ci

¹³Yenə orada, — s. 166.

¹⁴Саблина, М.В. Цитат и цитирование в текстах современных газет / дис.канд. филол. наук. / — Красноярск, 2011. — с. 26.

¹⁵Варченко, В.В. Цитатная речь в медиа-тексте. /В.В.Варченко. — М.: — 2007. — с. 64.

paraqrafında mətndə işlənən sitatlar quruluşuna görə fərqləndirilir. Buna görə də mətndə sitatdan istifadə fərqli xarakter daşıyır. Məsələn, Ə.Rəcəblinin “Dilçilik metodları” (–Bakı: – 2003) kitabının sonunda sitat gətirilmiş ədəbiyyatın siyahısı verilmişdir. 487-ci səhifədə “Sitat gətirilmiş ədəbiyyat” sərlovhəsi yazılmış, ədəbiyyat Azərbaycan, rus və xarici dillərdə verilmişdir.¹⁶

Bütöv sitatlaşma strukturuna malik sitata həmin əsərdən nümunə veririk. Ə.Rəcəbli yazır: “Azərbaycan dilinin Azərbaycan ərazisində avtohton dil olduğunu, Azərbaycan dilçisi E.Əzizovun sözləri ilə qısa şəkildə bir cümlə ilə ifadə etmək olar: “Azərbaycan dili nə gəlmə, nə də öz kökləri etibarilə yad mənşəli olmayıb, yarandığı zamandan günümüzədək türksistemli dil kimi Azərbaycan ərazisində sakin olmuş əcdadlarımızdan mənəvi sərvət kimi bizə miras qalmışdır”¹⁷.

Mətnə sitatlaşmanın bir neçə semantik tipinə rast gəlinir: sitat-nümunə; mətnə sitat-fikir (münasibət); sitat-mülahizə (sitat vasitəsi ilə öz fikrini, münasibətini bildirmək), sitat-əvəzetmə.

II fəslin “Sitatın mətnə funksionallaşması qanunauyğunluqları” adlı 2-ci paraqrafında istənilən dil hadisəsinin kompleks izahından ötrü onun məzmun, forma və funksiya planında nəzərdən keçirilməsinin vacibliyi qeyd edilir. Biz öz tədqiqat işimizdə sitata funksional aspektdən yanaşırıq, çünki “ilk olaraq sitat funksiyaca dil elementinin mənasıdır, funksiya sitat vasitəsi ilə də daha böyük anlayışları ifadə edir, formaların mövqeyini nümayiş etdirir”¹⁸.

Azərbaycan və ingilis dillərində sitat sırf struktur növlərinin zənginliyi ilə yox, həm də bir sıra funksional əlamətləri ilə maraq kəsb edir. Sitatın nitq prosesi və mətnin müxtəlif linqvistik tələblərini əks etdirdiyini nəzərə almaq lazımdır. Sitat sisteminin zənginliyini dilin qanunauyğun inkişafının nəticəsi kimi qiymətləndirmək daha doğru olardı.

1) həyatla bağlı: “One of the hardest things in life watching the person you love, love someone else” (Səndən başqada kimsənin

¹⁶Rəcəbli, Ə. Dilçilik metodları / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 491 s.

¹⁷Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası / E.Əzizov. – Bakı: BDU, – 1999. – s.16.

¹⁸Müzəffəroğlu, T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasını / T.Müzəffəroğlu. – Bakı: Azər nəşr, – 2002. – s.11.

sevdiyini insanı sevməsi çox çətindir);

2) arzu, istəklə bağlı: *“A dream becomes a goal when action is taken toward its achievement”* (Arzuların gerçəkləşməsi üçün çalışanda arzular məqsədə çevrilir;)

3) fikir, ideya və söz ilə bağlı: *“Many ideas grow better when transplanted into another mind than in the one they sprang up”* (Bir çox ideyaları yarandığı beyindən başqa birə köçürsən daha yaxşı inkişaf edər) (Oliver Wendell Holmes) ;

“Words are, of course, the most powerful drug used by mankind” (Sözlər bəşəriyyət tərəfindən istifadə olunan ən güclü silahdır); (Rudyard Kipling)

4) görkəm, xarici görünüşlə bağlı: *“Appearances often are deceiving”* (Görünüş aldadıcı olur).

“Sitat mətnlərin formal-struktur və məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən vasitə kimi” adlı 3-cü paraqafda sitat mətnlərin bütövlüyünü təmin edən vasitə kimi şərh edilmişdir. Aristotelin mətnin bütövlüyü üçün təyin etdiyi şərtlər bu gün də müasir səslənir: *“Bütöv əvvəli, ortası və sonu olandır. Əvvəl nəyinsə ardınca gələn deyil, əksinə, nə isə təbii şəkildə ondan sonra mövcud olur, yaxud meydana çıxır. Son isə, əksinə, təbii olaraq zəruri şəkildə, yaxud əksər hallarda, nədənsə sonra gələn, ondan sonra isə heç nə olmur. Orta isə nəyinsə ardınca gələn və ondan sonra nəyinsə gəldiyidir”*¹⁹.

Mətn dil sistemində xüsusi avtonom strukturu təmsil edir və dil vahidlərinin iyerarxik düzülüşü sayəsində fikir bitkinliyinin ifadə vasitəsinə çevrilir. Mətn mənə cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli müxtəlif dil vahidlərindən yaranmış konstruksiyaların məqsədə müvafiq sırası ilə müəyyən informasiyanın ötürülməsidir. Son illər mətnlə bağlı tədqiqatlarda onun hansı dil vasitələri ilə yaranması məsələsi önə çəkilir. Bu istiqamətli tədqiqatlarda mətnin yaranmasında cümlə növləri, təkrarlar, terminlər, frazemlərin və s. rolu tədqiq edilir. Mətnin formalaşmasında sitatların əhəmiyyətini nəzərə alaraq tədqiqatın bu paraqrafında onun əlaqələndirici rolu tədqiq edilmiş, “intertekstual” xüsusiyyətli sitatın mətnyaradıcı funksiyalarını üzə çıxarılmışdır. Mətn sitatlı qurula

¹⁹Аристотель. Сочинение: [в 4 томах] / Аристотел. – Москва: Мысль, т. 4. – 1983. – с.86

bilməz, lakin - Sitatla real mətnin ittifaqı mətnə nə verir, mətn ondan nə qazanır? məsələsi linqvistik müstəvidə həllini tapmamışdır. Mətnə stimullaşdırma və yeni informasiyanın sitatlar vasitəsi ilə ötürülməsi faktını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məsələn, T.Hacıyev²⁰, XIX əsr ədəbi dilinin tarixi-mədəni şəraitindən danışarkən, “Azərbaycan tarixi”²¹ kitabından sitatı verir: “*XIX əsrin sonlarında Bakı neft sənayesinin coşqun inkişafı dövründə orada kapitalist istehsal üsuluna məxsus ziddiyyətlər kəskin surətdə özünü büruzə verir*”. Bu sitat T.Hacıyevin sitatdan əvvəl yazmış olduğu “*XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda kapitalist sənayesi müəyyənləşir, nəqliyyat inkişaf edir. Bakı böyük neft sənayesi mərkəzinə çevrilir, neft ixracı yaranır və getdikcə artır. Şəksiz, bu iqtisadi yüksəliş kapitalizmi yaratmaqla bərabər, onun ziddiyyətlərini də yaradır*” mətn parçası ilə möhkəm biçimdə bağlanır. Başqasının nitqi – sitat olduğu kimi saxlanılmışdır. Başqasının nitqinin bu formada təqdimi “vasitəsiz nitq”dir və bunun mahiyyəti “Azərbaycan tarixi”ndən verilmiş mətn parçasının həm forması, həm də məzmunu heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan, olduğu kimi başqasının əsərində əks olunmasından ibarətdir. Sitatın müəllifi bilinmir, amma onu bilmək üçün “Azərbaycan tarixi” kitabının həmin bölməsinin kim tərəfindən yazılması nəzərdən keçirmək lazımdır. “*Ümumi situasiyada, şərait və mətnlə əlaqədar olaraq vasitəsiz nitqin kimə məxsus olduğu bilindikdə müəllifin sözlərinin işlənməsinə ehtiyac olmur*”²².

Bu sitat sadə geniş cümlə şəklində formalaşmışdır. T.M.Hacıyevin həmin kitabında verilmiş digər bir sitatın isə müəllifi bilinir. Məsələn, M.Y.Lermontovun dostu S.A.Rayevskiyə məktubundan bir parçaya diqqət yetirək: “*Tatarca (azərbaycanca - T.H.) öyrənməyə başlamışam. Avropada fransız dilini bilmək nə qədər vacibdirsə, burada (Qafqazda - T.H.) və ümumiyyətlə, Asiyada bu dili bilmək o qədər zəruridir*” (Sitatın mənbəyi: M.Ю.Лермонтов. Полное собр.соч. Т.4., – Ленинград: – 1940. – с.524).

“*Mətnin arqumentləşdirilməsində sitat növlərinin rolu*” adlı III

²⁰ Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi / T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – h.2. – 2012. – 392 s.

²¹ Azərbaycan tarixi / – Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, – c. 2. – 1964. – s.226-227.

²² Kazımov, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə] / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – c. 5. – 2008. – s.474.

fəsil 5 paraqraftan ibarətdir. Fəslin “Sitat və əlaqələndirici ifadələr” adlı 1-ci paraqrafında danışıq, yazıq, nitqimizdə başqasının nitqindən istifadə etməli olduğumuz göstərilir. Buna dilçilikdə başqasının nitqi deyilir və ondan iki şəkildə istifadə edilir: 1) onun məzmunu ilə yanaşı, fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri, hətta intonasiyası da olduğu kimi saxlanılır. Məsələn, Y.Qoretski prinsip etibarlı ilə K.Soxorun fikrini müdafiə etmişdir. O yazır: *“Termin – müəyyən bir elmi sistemdəki, yaxud istehsalat sahəsindəki anlayışın adıdır”*; 2) onun yalnız məzmunu çatdırılır. *“Məsələn, sistemlilik, yaxud sistemlilik məsələsini hərə bir cür başa düşür. Dilçilərdən bir qrupu sistemliliyin təsnifat xarakteri daşdığıını söyləyir; digər bir qrupu isə belə hesab edir ki, terminə söz yaradıcılığı sistemliyi xasdır; nəhayət, üçüncü qrup dilçilərin fikrincə, terminin sistemliliyi ikili xarakter daşıyır; termin bir tərəfdən terminoloji sistemin, digər tərəfdən isə dil sisteminin elementidir”*.²³ Birinci halda başqasının nitqi heç bir əlavə vasitəyə ehtiyac olmadan, olduğu kimi saxlanır, ona görə də başqasının nitqinin bu şəkildə verilməsi “vasitəsiz nitq” adlandırılır. İkinci halda başqasının nitqi bir sıra digər vasitələrin köməyi, müəyyən dəyişikliklər edilməklə verilir və “vasitəli nitq” adlandırılır. Vasitəsiz və vasitəli şəkildə verilən başqasının nitqi az-çox məzmunca da fərqlənə bilər, lakin onlar daha çox quruluşca fərqlənir. Q.Kazımova görə, *“özgə nitqinin həm məzmun, həm də formaca heç bir dəyişikliyə uğramadan, olduğu kimi verilməsinə vasitəsiz nitq deyilir”*²⁴.

Sitatın qədim növlərindən biri atalar sözü və məsəllərdən ibarət sitatlı vasitəsiz nitq örnəkləridir. Fikri təsdiqləmək, tamamlamaq, ibarətəmiz nəticələr çıxarmaq üçün mətnlərdə atalar sözləri və məsəllər işlədilir. Həmin nümunələr sitatın qarşısında duran tələbləri ödəməlidir. Məsələn, “Ev bizim, sirr bizim” məsəli aşağıdakı dialoji mətnin strukturunu zənginləşdirmişdir: *“Allaha yalvarıram ki, bu təzə mənzil bizə peşmançılıq gətirməsin. İnşallah, gətirməz də. Bu gün toyumuzun bir həftəsi tamam olur. İçək, əzizim, xoşbəxtliyimizin şərəfinə. –İçək... Ancaq mən o söz...*

²³Qasımov, M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları / M.Qasımov. – Bakı: Elm, – 1973. – s.9, 26

²⁴Kazımova, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə] / Q.Ş.Kazımova. – Bakı: Nurlan, – c. 5. – 2008. – s.472

-Başa düşmədim.

-Az içəcəm... İlk dəfədi.

-Qorxma... Bizi görən yoxdur. Necə deyərlər, ev bizim, sirr bizim”²⁵.

Azərbaycan yazıçısı Ağarəhim əsərlərində Zeynəb qarıdan əsasən atalar sözü və məsəllərdən ibarət sitatlar verir. Məsələn:

“Mən qəsdən: -Görürəm, əsəbisən. Bir az özünü ələ al, Qoçu.

-Bilirsən, Şəmş yaxşı dedi. Allah Sahibdən sənə geninə-boluna xeyir versin. Apar saxla. O da böyüyər, dırnaqları ovcuna batar. Sən qocalıb əldən düşəndə, səni himayə edər. Zeynəb qarı deyərdi: “Yaxşılıq heç zaman itmir. Verdiyini bir tikə hərlənib, fırlanıb özünə qayıdar”²⁶.

Sitatın mətnyaradan bir növü də epiqrafdır. Yığcam, lakonik sitat mənası daşıyan epiqraf “*bədii mətnin o komponentidir ki, oxucunu ilkin mətnə istiqamətləndirir və assosiasiya şəbəkəsini proqramlaşdırır. Epigraf bədii mətnin o işarəsidir ki, intrasemiotik uyğunluq yaratmağa qadirdir. Epigraf açıqlığı ilə səciyyələnən mətn parçası-kəsiyidir*”²⁷, daha doğrusu, mətndə işlənən sitat növüdür.

Bu fəslin 2-ci paragrafında - “*Epigraf yazılı nitqdə sitat tipi kimi*” epiqrafın ədəbi əsərlərdə verilməsi qaydalarından bəhs edilir. Epigraf atalar sözü və məsəllərin keyfiyyətini qoruyub saxlayır. N.Qoqol “Müfəttiş” əsərində epigraf kimi aşağıdakı atalar sözündən də istifadə etmişdir: “*Ha зеркало неча пенять, коли рожа крива*” (Güzgüdə heç bir günah yoxdur əgər üz əyrirdirsə). Epigraf müəllifin əsərindən əvvəl işlənir. Məsələn, Azərbaycan yazıçısı M.Paşayev “Dirilən adam” romanında aşağıdakı epiqraftan istifadə etmişdir: “*Qəhrəmanları ilə fəxr edən vətəninin, vətənilə fəxr edən qəhrəmanlarına ilk hədiyyə*”.²⁸

Epigrafta dırnaq işarəsindən istifadə olunmur. Sitat-epigraf kə-

²⁵Ağarəhim. Əsərlər: [20 cildə] / Ağarəhim. – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, – c. 4 (povestlər). – 2014. – s.4

²⁶Ağarəhim. Əsərlər: [20 cildə] / Ağarəhim. – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, – c. 4 (povestlər). – 2014.

²⁷Manafəoğlu, R. İzahlı tərcüməşünaslıq lüğəti / R.Manafəoğlu, N.Tağısoy, K.Rüstəm. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – s.21.

²⁸Paşayev, M. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / M.Paşayev. – Bakı: Azərnaşr, – c. 1. – 1956. – s.7.

lam, hikmətli sözdür. Söylənmiş, deyilmiş fikrin başqa əsərin əvvəlinə gətirilməsidir. Bu, müəllifə əsərinin digər mətnlərini davam etdirməkdə kömək edir, əsas ideyanı aydınlaşdırır. Epiqraf universal janrdır, bu janrdə fəlsəfi-etik problemlər öz əksini tapır.

Əlaqələndiricilik sitata məxsus əsas əlamətlərdəndir. Sitat mətn-yaradıcılığında, MSB-lərin formalaşmasında əsas rol oynayır. MSB-lər arasında iki cür əlaqə üsulu vardır: 1) formal əlaqə; 2) semantik əlaqə.

Sitat mətnin qlobal strukturunda mühüm rol oynayan, mətnlərdə əlaqəliliyi təmin edən linqvistik elementdir və bu səbəbdən dilçilər qlobal əlaqəliliyi mətn daxili cümlələr arasındakı lokal əlaqəlilikdən fərqləndirirlər.²⁹ K.M.Abdullayev bu barədə yazır: “*Mürəkkəb sintaktik bütövlərin təşkilində, qurulmasında sitatlar möhkəm bir sistemə əsaslanır...., təşkeidici, qurucu faktor kimi, sitatların müxtəlif struktur növlərindən və ya mürəkkəb olmasından asılı olmayaraq onlar sadə sementvari funksiyaya malikdir; sitatlıq, əlaqələndiricilik xüsusiyyəti mürəkkəb sintaktik bütövün qurulmasına xidmət edən sitatlaşdırılmış cümlənin müstəqilliyinə təsir göstərir, o, ən çox bütöv bir sistemin struktur vahidinə çevrildiyindən müstəqilliyini müəyyən qədər itirir, mətn hipertemasının struktur vahidinə çevrilir*”³⁰.

Sitat növlərindən biri *interferensiya* adlanır. Linqvistikada bu termin başqa mənələrdə də işlədilir. İnterferensiya linqvistik fenomendir və fonetik, orfoqrafik, qrammatik (morfoloji, sintaktik), leksik, üslub səviyyələrində dil sistemində özünü göstərir. İnterferensiyanın bir anlamı ikidillilik və çoxdillilik şəraitindəki dil kontaktları mənasıdır. “*Qatılmış, qarışdırılmış elementlər*”³¹ MSB-də müşahidə olunur, yəni müəllif nitqi ilə başqa nitq bir-birinə qatılır, qarışdırılır, bir-birinə təsir göstərir. Bu isə interferensiyanın sitatla bağlı xüsusiyyətidir.

“İnterferensiya” termini bir dil sisteminin başqasına təsiri anla-

²⁹ Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII / сост. Т.М.Николаева. – Москва: Прогресс, – 1978.– с.163.

³⁰ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər / K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədov. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – s.311

³¹ Алимов, В.В. Явление лингвистической интерференции при изучении специального перевода / Автореферат дисс. ... кандидата филологических наук / – Москва, 1998. – 23 с.

mında da işlədilir. Bu, fərddə transfer və ya dil cəmiyyətində transferens adlanır. Birinci halda söhbət kontrastiv dilçiliyin məşğul olduğu səhvlərin mənbələri və aradan qaldırılmasından gedir, ikinci halda isə səhvləri doğuran səbəblər, dildə dəyişmələr öyrənilir.

“*İnterferensiya yazılı nitqdə sitat tipi kimi*” adlı 3-cü paragrafda sitat tiplərinin mətndə təsviri və aydınlaşdırılmasından bəhs olunub. “İnterferensiya” termini bir sıra elm sahələrində işlədilir. Dilçilikdə o, vasitəsiz nitqin terminoloji vahidi kimi də işlədilir. “*İnterferensiya*” sitatlı vasitəsiz nitqin ən çox işlədilən növüdür, lakin yazılı nitqdə sitata xas olan əlamətlərin hamısını özündə əks etdirmədiyindən bəzən diqqəti cəlb etmir”³².

Sitatlı vasitəsiz nitqin bu növündə başqasının nitqinin daxilində digər birinin ifadələri işlədilir. V.N.Voloşov bu haqda yazır: “*Nitq daxilində nitq, ifadə daxilində ifadə*”³³verilməklə birinci sitatın tərkibinə ikinci sitat “pərçimlənir”, yəni sitatın tərkibinə sitat əlavə olunur. Başqasının nitqinin tərkibində interferensiya kimi verilən digərinin söz və ifadələri quruluş etibarı ilə bir leksik vahiddən, bir neçə leksik vahiddən, hətta bütöv cümlədən də ibarət olur:

- a) bir sözdən ibarət olanlar;
- b) bir neçə leksik vahiddən ibarət olanlar.

“*Alınma terminlərin bir qismi dilimizdəki öz sözlərimizlə sinonimdir. Bu komponentlərdən hansı birinin dildə qalmasında “öz sözümüz daha yaxşıdır” məntiqi ilə yanaşmaq, eynilə də alınma termini internasionallığına görə dilə gətirmək düzgün deyildir*”.³⁴Burada “öz sözümüz daha yaxşıdır” cümlədən ibarət interferensiyadır.

Digər bir nümunə: “*Türk dillərinin tədqiqi sübut edir ki, bu dillərdə tədricən bağlayıcı cümlələr çoxalmışdır. Lakin elə türk dilləri də var ki, onlarda bağlayıcı tip üstünlük təşkil edir. N.Z.Hacıyeva bunu bağlayıcı cümlələrin bağlayıcı cümlələr üçün “çox güclü konkurent olması ilə” əlaqələndirmişdir*” (mətn Q.Ş.Kazımovun “Seçilmiş əsərləri”nin VIII cildindən götürülmüşdür). İnterferensiya

³²Alxasov, K. İnterferensiya vasitəsiz nitqin bir növü kimi // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, – 1983. №2, – s.43-50

³³ Волошинов, В.Н. Марксизм и философия языка /В.Н.Волошинов. – Ленинград: Прибой, – 1929. – с.136

³⁴Məmmədli, N. Alınma terminlər / N.Məmmədli. – Bakı: Elm, – 1997. – s.167

olunmuş “çox güclü konkurent olması ilə” isə N.Hacıyevanın əsərindən həmin mətnin arasına daxil edilmişdir.³⁵

c) bütöv cümlədən ibarət olanlar:

İnterferensiyanın işləkliyi mətndə sözcülüyün qarşısını alır və bu proses ətraflı üslubi məqamları formalaşdırır. Bəzi hallarda bir neçə cümlə ilə verilməli olan sitat və ya bədii mətn parçası bir neçə sözlə başqasının nitqinin tərkibində özünü göstərir. Deməli, bir başqasının mətninin içində digər birinin sözlərinin qarışdırılıb, uyğunlaşdırılıb, qütbləşdirilib vasitəsiz nitqin komponentlərindən biri kimi başqasının sözlərinin tərkibində söz və yaxud vahid cümlə kimi verilməsi interferensiya faktıdır. İnterferensiyanın ilk seçilmə xüsusiyyəti dırnaqlarda verilməsidir. Məsələn: *“İki gün sonra Səadət xanımdan məktub aldım. Zərif kağız, göy astarlı paket, bənövşəyi mürəkkəb. Bunların hamısı, nədənsə, nəcib, təmiz, saf bir qəlbin nişanəsi kimi mənə xoş gəldi. Stansiyadakı görüşü xatırladım. Məktubunda, nigaran qaldığını yazırdı. “Tənəzzül buyurarsa”, ona “təskini-qəlb” üçün balaca bir cavab yazmağı xahiş edirdi. Onun xahişinə əməl etdim. Bir açıq məktub göndərdim”*.³⁶

Bu mətnin qapanmasında “tənəzzül buyurarsa” budaq cümlənin hissəsi və “təskini-qəlb” izafət tərkibli birləşmə interferensiyadır. Dırnaq içərisindəki bu konstruksiyalar interferensiyadır. Konstruksiyaların dırnaqlar arasında verilməsi onların kimə məxsus olmasını göstərir. Sitatla interferensiya bir qədər fərqlənir. Adətən sitata məxəz göstərilir, interferensiya üçün isə məxəz göstərilmir, onu oxucu, yaxud dinləyici özü təyin edir.

İnterferensiyadan publisistikada sitat növü kimi istifadə olunur, bu cəhət nitqin emosionallığını artırır.

Əslində interferensiyanı sitatın bir növü kimi lokallaşdırmaq olmaz. Onun bir sıra formaları canlı danışıqda, bədii ədəbiyyatda, müasir mətbuatın dilində işlədilir:

- canlı danışıqda;
- bədii ədəbiyyatda;

³⁵Гаджиева, Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке / Н.З.Гаджиева. – Москва: Изд-во АН СССР, – 1963. – с.11

³⁶Paşayev, M. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / M.Paşayev. – Bakı: Azərneşr, c. 1. – 1956. – s.177.

- mətbuatda.

Proqram və dərsliklərdə: *“Doğrudur, II-VIII siniflər üzrə eyni 8 mövzu saxlanılır və həmin mövzuların müxtəlif cəhətdən dərinləşdirilməsi, genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazım olardı ki, “Nitq inkişafı üçün mövzular” elə də toxunulmaz deyildir. Münasib şəkildə dəyişdirilə, bəzən genişləndirilə bilər. Çünki, məsələn, II sinifdə “Günəşin doğması, hər tərəfə işıq saçması” kimi qeydlər proqramda artıqdır”*.³⁷

Elmi dildə: *“Mübtədanın ifadə oluna bilməsi və “təsəvvür edil-məməsi” faktı dilin tarixi inkişaf prosesində bir neçə səbəblə bağlı olmuşdur və bu səbəblərdən hər biri XIX əsrin ədəbi dilində də özünü göstərməkdədir”*.³⁸

III fəslin 4-cü paragrafında - *“Atalar sözləri və məsəllər sitat növü kimi”* bədi ədəbiyyatda atalar sözləri və məsəllərdən ibarət sitatların işlədildiyi qeyd edilir. Sitat üçün yararlı hikmətli kəlamların müəllifsiz və müəllifli növləri vardır. İngilis yazıçısı O.Vayldın əsərlərində həyatın hər bir sahəsi ilə bağlı sitatları vardır. Onun sitatları həyatın müxtəlif sahələrinə aiddir. Onun əsərlərində mətnlər öz aralarında sitatlar vasitəsi ilə məntiqi-semantik cəhətdən bağlanır. Müəllifin əsərlərində sitatlar mətnin təşkilində mühüm əhəmiyyət daşıyır:

“Time is a waste of money” (Zaman havayı xərclənən puldur);

“We are all in the gutter, but some of us are looking at the stars” (Biz hamımız su axan arxdayıq, lakin bəzilərimiz ulduzlara baxırıq);

“Always forgive your enemies, nothing annoys them so much” (Həmişə düşmənlərinizi bağışlayın, onları daha heç nə narahat etmir);

“Children begin by loving their parents; as they grow older they judge them; sometimes they forgive them” (Əvvəl uşaqlar valideynlərini sevir; böyüyəndə onları müzakirə-ittiham edir, sonra bəzən onları bağışlayır).

“Mətn, sitatlaşma prosesi və intertekstuallıq məsələləri” adlı sonuncu paragrafda sitat mətn sferasına daxil edilərək ən böyük dil

³⁷Kazımov, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə] / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Nurlan, c. 5. – 2008. – s.289.

³⁸Yenə orada – s.201.

vahidinin yaranmasındakı imkanlarının üzə çıxarılmasına araşdırılmışdır. Bunun üçün sitatın mətnlə əlaqəli istiqamətləri - mətnin semantik təşkili, onun struktur-semantik əlamətləri, mətnin komponentlərinə daxil olan cümlələr arasında bağlılıq Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında tədqiq edilmişdir.

Mətn başqa mətnlə (kontekstlə) təmasda “yaşayır”. Ənənəvi olaraq söylənilən fikri təsdiqləmək üçün işlədilən sitat müəllifin həqiqi sözləri ilə əlaqəlidir, o, hər hansı bir əsərdən sözbəsöz götürülmüş hissə ilə assosiasiya yaradır və bir qayda olaraq, ifadə olunan fikri nüfuzlu söyləmələrlə təsdiqləmək üçün tətbiq edilir. Mətn sözlərin xətti zəncirini deyil, müxtəlif yazı növlərinin münaqişə yaratdığı və birləşdiyi çoxölçülü məkanı təmsil edir. Mətn minlərlə mədəni mənbələrə ünvanlayan sitatların çələngidir. Bütün mətnlər intertekstdir, onlar öz aralarında əlaqəlidir.

Mətnin formalaşmasında sitatların imkanları daha genişdir. Bu imkanlar arasında bağlılıq xüsusi yer tutur. Bağlılıq mətnin formalaşmasının başlıca əlaməti kimi diqqəti cəlb edir. Məhz bağlılıq əsasında sitatlar əsas mətnin cümlələri ilə ardıcılıq yaradır və vahid bütöv mətnə çevrilir. Mətnin ayrılmaz cəhəti bağlılığın və onun növlərinin: semantik, sintaktik, məntiqi, xətti və qlobal bağlılıqlar sitat və onun mətn sintaksisində yeri, mövqeyi, ifadəsi kimi məsələlərin araşdırılması qarşıda duran ümdə problemlərdəndir.

Tədqiqat işində sitatla bağlı nəzəri ədəbiyyatın, o cümlədən dil materiallarının təhlilindən aşağıdakı *nəticələr* əldə edilmişdir:

1. Sitatlar struktur-mətnyaradıcı vasitədir, çünki mətnin formalaşmasında onlar (sitatlar) xüsusi sistem yaradır. Mətnin formalaşmasında sitatların müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək mümkündür, lakin struktur mürəkkəbliyi və ya sadəliyindən asılı olmayaraq, sitat formal-semantik vasitə kimi mətnin bütövlüyünə xidmət edir. Sitat mətnin struktur-tematik bağlılığını təmin edir, mətndə keçən fikri gücləndirir, onun ayrı-ayrı mənalı hissələrini sanki “bitişdirir”, müəllifə niyyət və münasibətini reallaşdırmağa imkan yaradır.

2. Mətn bu və ya digər şəkildə xüsusi mətnyaradıcı vasitələrin iştirakı ilə qurulur. Sitatlaşmanın əsas təyinatı müəyyən emosional-dəyərləndirmə potensialının yaratmaqdır. Sitat fon biliklərə istinad edərək yeni fikrin yaranmasında iştirak edir. Mətnin struktur-məzmun

komponenti sitatlaşma müəllifə müəyyən faktik informasiyanın dəqiq ötürməsi, müəllifə birbaşa və ya dolayısı ilə öz münasibətini ifadə etməsi, adresatın mövqeyinin formalaşması kimi məsələləri həll etməyə imkan verir.

3. Mətn sitatlaşmanın mozaikası kimi təşəkkül tapır. Başqa sözlə, sitatlaşma bir mətnin digər mətnə transformasiyasıdır. Mətnin informativliyi ilə sıx bağlı olan sitatlaşma onun məzmun aspektinin ayrılmaz tərkibi və kontekst-variantiv üzvlənməsinin elementidir. Mətn-də fikrin semantik açılışının təmin edən sitatlar fərqli təsir, arqumentasiya gücünə malikdir.

4. Sitatlaşma, bir tərəfdən, mətnin strukturunun mühüm funksional elementi kimi, “köhnə” ilə “yeni” uzlaşdırır, müəllif mətnini başqa mətnə pərçimləyir. Digər tərəfdən, adresata təsir edir, obyektivlik təəssüratı yaradır. Sitatlaşmanın müəllifi mətn-mənbəni düşünülmüş və məqsədyönlü şəkildə izah edən şərhçi kimi çıxış edir ki, bu da ona adresatın şüuru ilə manipulyasiya etməyə imkan verir.

5. Sitat müəllifinin məqsədi müxtəlifdir: adresant sitat vasitəsi ilə məlumat inandırıcılıq və səhihlik verə bilər, mənbədəki informasiyanı arqumentləşdirə bilər, müəyyən faktları qiymətləndirə bilər, sitat kimi istifadə olunan mətnin ekspressivliyindən yararlanaraq adresatın emosiyalarına təsir edə bilər. Sitat mətnə köhnə biliyin reallaşmasının əsas vasitələrindən biridir. Köhnə biliyi aktuallaşdıran sitat əldə edilmiş yeni biliklə müxtəlif münasibətlər yaradır, dərk etmə prosesinin müxtəlif mərhələlərində idrak subyektini tərəfindən işlədilir, müxtəlif informasiyaları reprezentasiya edir.

6. Mətnin varlıq üsulu sitat “sabitləşmiş” məna forması kimi, ilkin mətnə (məxəz mətnə) ünvanlayaraq, mətndən mətnə “köç” edir. Sitat intertekstual əlaqənin əsas ifadə formalarından biridir. İntertekstual zəncir sitatın mətnə funksionallaşma mexanizmidir və intertekstual əlaqə sitatın mətnədəki funksiyalarını aktivləşdirir. Sitatları nişanlı-nişansız, eksplisitlik-implisitlik, kontekstlik-immanentlik, təsdiq-polemik əlamətləri üzrə təsvir etmək olar.

7. Sitatlaşmış mətnin formal-semantik dərki insanın fon bilikləri və ensiklopedik informasiyanın proqramlaşdırılması kimi mürəkkəb bir prosesi hərəkətə gətirir. Yazı mədəniyyətinin məhsulu sitatla əsas mətnin qarşılıqlı əlaqəsi, münasibəti onların hər birini dəyərlilik və

funksiya baxımından müəyyənləşdirir.

8. Sitatla mətnin təması kommunikasiya aktında gerçəkləşir. Sitat mətnyaradıcı, arqumentlilik xarakterinə malik bir vasitədir və mətnin ümumi kompozisiyasının strukturlaşmasında arqumentləşmiş sitatların mühüm rolu vardır. Başqa sözlə, mətndəki informasiyanın məntiqi-fikri istiqaməti, müəllif fikrinin inkişafı dinamikasında sitatın funksional-mətnyaradıcı potensialı üzə çıxır.

9. Müəllifin məqsədli niyyəti, mətnin janrı və strukturu sitatın praqmatik funksiyalarını təyin edir. Mətnlərdə sitatın müxtəlif növlərinin reallaşmasının tədqiqinə istinadən tutuşdurulan dillərdə onun ayrı-ayrı funksiyalarının üstünlük təşkil etdiyi aşkar edilmişdir. İngilis dilindəki mətnlərdə qiymətləndirmə-ekspressiv funksiyası üstünlük təşkil edir ki, bu da mətnin müəllifinə oxucu (və ya dinləyiciyə) təsvir olunan situasiya diqqətini cəlb etməyə imkan verir və onun tənqidi dərkinə xidmət edir. Azərbaycan dilindəki mətnlərdə isə sitatın təsiretmə və informasiyalaşdırmaq kimi əsas funksiyaları mətndə nisbətən az işlənən əvəzetmə, illüstrasiya və arqumentləşdirmə funksiyaları vasitəsi ilə reallaşır. .

10. Sitatlaşmanın mətni nəticəsi sitat müxtəlif struktur növlərdə reallaşır və xeyli sayda funksiyaları yerinə yetirir. Sitatın bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirməsi, ilk növbədə, onun (sitatın) növü və reallaşdığı mətnin janr spesifikliyi ilə bağlıdır. Sitatın manipulyativ potensialı onun gerçəkliyin dəyərləndirilməsi və şərhində istifadə oluna bilməsindədir. Sitatlaşmanın praqmatikası yalnız faktik informasiyanı ötürmək deyil, həm də ötürülən informasiyaya müəllifin implisit münasibətini ifadə etməkdir. Sitatlaşmanın praqmatik situasiyası üç iştirakçını tələb edir: danışan (mətnin müəllifi), adresat və sitatın müəllifi. Sitat mətnin ayrı-ayrı hissələrini “bitişdirərək”, onun hissələrini sabit model əsasında sıralayır, zəruri qiymətləndirməni formalaşdırır.

11. Sitatlar mətn səviyyəsində funksionallaşaraq struktur-semantik əlamətləri, mətnin dinamikasını müəyyənləşdirən yeni, mühüm vasitələri təyin edir, mətn sintaksisinə yeni üfüqlər açır. Sitatlar bağlılıq əsasında mətnin cümlələri arasında ardıcılıq yaratmaqla onu vahid bütövə çevrilir. Mətnin ayrılmaz əlaməti bağlılıq və onun növləri - semantik, sintaktik, məntiqi, xətti və qlobal bağlılıq və s., mətn

və sitat arasında qarşılıqlı əlaqə məsələlər antroposentrik dilçiliyin əsas problemlərdəndir. Sitat mətnin açarıdır, yəni o, 1) mətnin denotatı haqqında informasiya verir və onun xarakterini müəyyən edir; 2) mətndə mikrotəmanın elementlərini əks etdirir.

12. Sitatın mətnyaratma imkanları onun informativ-kommunikativ potensialı ilə bağlıdır. Sitatla əsas mətn arasında olan assosiativ əlaqənin şərhində 1) referent, 2) situativ-tematik, 3) praqmatik, 4) sintaqmatik, 5) koqnitiv, 6) kulturoloji aspektlər nəzərə alınmalıdır. Sitat mətni struktur-semantik, funksional-kommunikativ yöndə yeniləşdirərək onun intensivliyini artırır: 1) mətnə sitatlar leksik təkrarlarla yaranır; 2) intensivlik sintaktik-konstruktiv təkrarlarla yaranır; 3) mətnə sitatlar sintaktik konvergensiya hadisəsini yaradır.

Dissertasiyanın elmi nəticələri aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Sitatlar məzmun və ifadə planında // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2015. – s. 96-101.

2. Sitatın mətnində funksionallaşma qanunauyğunluğu // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (BDU), – 2016. – s.111-114.

3. Sitatın mətn yaradıcı aspektləri (Azərbaycan və İngilis dili materialları əsasında) // – Gəncə: GDU Elmi Xəbərlər, – 2016. – s.101-108.

4. Elmi mətn yaradıcılığında sitatların rolu // Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı: – 29-30 aprel, – 2016. – s.230-234.

5. Azərbaycan və ingilis dillərində mətnqurucu sitatların növləri // Doktorant və Gənc tədqiqatçıların XX Respublika konfransı, – Bakı: – 24-25 may, – 2016. – s.186-190.

6. Sitatların mətnlərin formal- struktur və məntiqi- semantik bütövlüyünü təmin edən vasitə kimi // – Gəncə: GDU Elmi Xəbərlər, – 2017. – s. 142-147

7. Quotation as a Text – Forming Element // International Journal of English Linguistics Comadian Center of Science and Education, – Vol:7 №4, August – 2017. – p.p.230-236

8. Sitat növlərinin mətn quruculuğunda rolu (Azərbaycan və

İngilis dillərinin materialları əsasında) //–Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. – s. 282-290

9.Sitatın elmi mətn yaratmada koqnitiv funksiyalar // –Bakı: Tağıyev oxuları, – 2017. – s.171-177

10.Text in different systematic languages and the role of the quotation in the text formation symbols system // – Закарпатські філологічні студії, – 2010. В.13, том 3, – s. 7-11.

11. Azərbaycan dilində sitatın mətnquruculuğunda rolu // Baku 2-nd International Conference of Science,– 2018. – p. 291-294

12. The role of quotations in the formation of publications (newspaper) texts // «Теорія та практика сучасної науки та освіти». Матеріали міжнародної наукової конференції, – 20-30 листопада, – 2019, Частина I, – s. 341-342.

13.Yazılı nitqdə sitat və əlaqələndirici ifadələr // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXII respublika elmi konfransının materialları, –Bakı: – 22-23 noyabr, – 2018. – s.114-116

Dissertasiyanın müdafiəsi 25 oktyabr 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰ da

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 1.06/3 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 23 sentyabr 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.09.2022
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 40 353
Tiraj: 100